

WIE IS ER BANG VOOR RELIGIE?

**Waarom kennis van
religie belangrijk is**

**JOAS WAGEMAKERS
& LUCIEN VAN LIERE (red.)**

Wie is er bang voor religie?

Waarom kennis van religie belangrijk is

Joas Wagemakers

Lucien van Liere

(red.)

 Parthenon

Uitgeverij Parthenon
Postbus 22199, 1302 CD Almere
www.uitgeverijparthenon.nl

© 2019 Joas Wagemakers & Lucien van Liere | Uitgeverij Parthenon
Alle rechten voorbehouden.

OMSLAGONTWERP: Studio Jan de Boer
BEELDRECHTEN: afb. 7, pag. 112: © Jan Tregot, *De laatste dagen*,
2016/2017, c/o Pictoright Amsterdam 2019
NUR: 700
ISBN | EAN: 978 90 79578 597

INHOUD

Inleiding – Joas Wagemakers en Lucien van Liere	9
---	---

DEEL 1 SPREKEN OVER RELIGIE

1. De zin en onzin van de woorden ‘gematigd’ en ‘radicaal’ Margreet van Es, Nina ter Laan en Erik Meinema	18
2. Vroomheid in de verdrukking. <i>Over het verschil tussen misdaad, ondeugd en zonde</i> – Joas Wagemakers	27
3. Over levensbeschouwing op school. <i>Hoe religie er helemaal niet en fundamenteel wel toe doet</i> – Cok Bakker	35

DEEL 2 GELEEFDE RELIGIE

4. Eigentijdse wonderverhalen als ‘momentane’ religiositeit Anne-Marie Korte	46
5. Wat is de ‘Marokkaanse islam’? <i>Religieuze politiek in hedendaags Marokko</i> – Mehdi Sajid	53
6. De mens en zijn goden – Joke Spaans	61
7. Tempel en optochten in een Hollandse buitenwijk Freek L. Bakker	71

DEEL 3 RELIGIE IN EEN SECULIERE SAMENLEVING

8. Wat is een seculiere staat? – Christoph Baumgartner	80
9. Verhalen over het verlaten van orthodox protestantisme. <i>Hoor Nu Mijn Stem</i> van Franca Treur – Nella van den Brandt	85
10. De stad: Broedplaats voor religie – Mariske Westendorp	93
11. Hoe de dood van een priester betekenis kreeg in Frankrijk Lucien van Liere	101

12. Christendom als erfgoed – Birgit Meyer	106
--	-----

DEEL 4 RELIGIE, GEWELD EN VERZOENING

13. Gevaarlijke religie – Lucien van Liere	118
14. Geweld in naam van de Boeddha? – Katja Rakow	125
15. Verzoening en verantwoordelijkheid. <i>De religieuze wortels van de naoorlogse Europese samenwerking</i> – Clemens van den Berg	131
16. Vergeten en verzoening. <i>Kerken na de Tweede Wereldoorlog</i> Peter-Ben Smit	139

DEEL 5 RELIGIE EN POPULAIRE CULTUUR

17. Man in jurk zoekt vrouw met baard. <i>Over Conchita Wurst, religie en emancipatie</i> – Mariecke van den Berg	146
18. Media, technologie en economie. <i>Spirituele Vodou-praktijken in een onderling verbonden wereld</i> – Angelantonio Grossi	153
19. Veganisme als nieuwe vorm van religie? – Mariske Westendorp	160
20. 'Kaya-hiphop' en religieuze co-existentie aan de kust van Kenia Erik Meinema	168
21. Moderne religie in politiek Hong Kong – Mariske Westendorp	174

DEEL 6 RELIGIE EN TEKST

22. Varkens, religieuze boeken en de drukpers – Hayat Ahlili	182
23. Het islamitische recht digitaal bekeken – Christian Lange	188
24. Over vragen, verhalen, parabels en joodse wijsheid Eric Ottenheijm	195
25. Broodje gezond op zijn rabbijns. <i>Goede voeding in een laatantieke joodse parabel</i> – Albertina Oegema	203

DEEL 7 DE GRENZEN VAN RELIGIE

26. 'Wetenschapsreligie'. *Modellen voor een samenwerking van religie en wetenschap* – Paul Ziche 212
27. Religie, literatuur en kunst. *Onberekenbare bondgenoten*
Johan Goud 221
28. Boeddhisme. *Filosofie of religie?* – Katja Rakow 229
29. Wanneer is iets 'islamitisch'? *Geen makkelijke vraag, geen makkelijke antwoorden* – Pooyan Tamimi Arab 235
30. Mijn poep, mijn zelf. *Identiteit en religie door de lens van ontlasting*
Adam Bursi 246

DEEL 8 CONTROVERSIËLE RELIGIE

31. De moslims komen eraan! *Over samenzweringsdenken en de Moslim Broederschap* – Joas Wagemakers 254
32. Levende gnosis. *Laat-antieke ideeën aan de randen van de islam*
Corné Hanssen 262
33. Diyanet. *Turkse islam tussen religie en politiek*
Nico Landman 269
34. Een dodelijke typefout. *Ibn Taymiyya over interreligieuze dialoog*
Cornelis van Lit, O.P. 276
35. 'Toen ik gelovig werd, werd ik ook lesbisch' – Lieke Schrijvers 282
- Dankwoord 290
- Over de auteurs 291
- Literatuur 302

Inleiding

Joas Wagemakers en Lucien van Liere

‘Ga jij naar de kerk?’ Dit ogenschijnlijk eenvoudige zinnetje kan op tenminste drie verschillende manieren worden uitgesproken. Elk van die manieren is representatief voor een houding onder veel Nederlanders tegenover religie die ergens sinds halverwege de vorige eeuw heeft bestaan. De eerste (*‘Ga jij naar de kerk? Dan blijf ik thuis bij de baby.’*) is die van een maatschappij die in de dagelijkse praktijk sterk verbonden is met het christelijk geloof en waarvoor kerkgang dus de normaalste zaak van de wereld is. De tweede manier van uitspreken (*‘Ga jij naar de kerk? Dat is toch achterlijk?’*) is die van Nederlanders die zich ‘ontworsteld’ hebben aan het geloof van hun (groot)ouders en er niets meer mee te maken willen hebben. De derde uitspraak (*‘Ga jij naar de kerk? Fascinerend!’*) typeert landgenoten die zover van religie af staan dat ze – niet gehinderd door slechte herinneringen van vroeger – met open vizier en oprechte belangstelling naar religie kunnen kijken. Deze drie verschillende uitspraken zouden we respectievelijk ruwweg in de periode tot de jaren ’60, de jaren ’60 tot de jaren ’90 en de jaren sindsdien kunnen plaatsen.

[9]

Toch valt op het bovenstaande wel het een en ander af te dingen. Ten eerste is het te kort door de bocht om de drie uitspraken zo strikt te verbinden met deze tijdsperiodes: ook nu zijn er immers mensen die elke zondag naar de kerk gaan, wat onder meer aangeeft dat religie nooit helemaal weg is geweest. Ten tweede kunnen we religie niet vereenzelvigen met het christendom. Niet alleen heeft ons land al eeuwen een joodse gemeenschap, maar door migratie (en bekering) hebben we inmiddels ook behoorlijk wat boeddhistische, hindoeïstische en vooral

islamitische gelovigen binnen onze grenzen. Ten derde is religie natuurlijk wel wat meer dan kerkgang, zelfs wanneer men dit uitbreidt tot sjoel-, tempel- of moskeebezoek.

[10] Als we, met andere woorden, willen bepalen welke rol religie speelt in een samenleving, in de politiek, in het dagelijks leven of in een godshuis, dan is dat nog niet zo makkelijk. Dat dit lastig kan zijn heeft ook te maken met de definiëring van religie. Als we een publicatie uit 2008 van één van de auteurs in deze bundel (Birgit Meyer) parafraseren, dan kunnen we religie omschrijven als de manier waarop mensen zich verhouden tot een niet concreet waarneembare sfeer die aangeduid wordt als bovennatuurlijk, heilig of goddelijk. Hoewel dit zeker niet de enige definitie van religie is, is het wel een brede waar heel veel in past en dat strookt goed met de opzet van deze bundel. In de hierna volgende hoofdstukken zullen tientallen religiewetenschappers namelijk aan de hand van diverse onderwerpen uiteenzetten hoe religie zich uit, welke plaats het inneemt in de levens van mensen en waarom religie – ondanks de ontkerkelijking in Nederland – een niet te ontkennen rol speelt in onze maatschappij en daarbuiten.

Waarom kennis van religie belangrijk is

Om iets te weten te komen over religie is het vergaren van kennis erover natuurlijk onontbeerlijk. Dit kan echter op diverse manieren. Hier dient een onderscheid gemaakt te worden tussen theologen en religiewetenschappers. De eersten bestuderen hun eigen geloof met het doel om rabbijn, priester, imam of iets dergelijks te worden. Zij bestuderen religie dan ook vanuit confessioneel oogpunt, waarmee wij hier bedoelen dat zij zelf aanhangers zijn van de religie in kwestie en ook van daaruit redeneren. Ter illustratie: een rabbijn kan zich bijvoorbeeld bezighouden met de vraag onder welke uitzonderlijke omstandigheden het eten van varkensvlees – wat traditioneel gezien strikt verboden is voor joden – toe is gestaan. Het antwoord zal afkomstig zijn uit religieuze bronnen en zal door de rabbijn zelf onderschreven worden.

Religiewetenschappers, daarentegen, bestuderen een religie niet als gelovigen – ook al zijn zij soms wel gelovig – maar als neutrale onderzo-

kers die religie van buitenaf bekijken om antwoorden te krijgen op vragen als ‘hoe gaan religieuze mensen om met homoseksualiteit?’, ‘welke relatie is er tussen religie en geweld?’, ‘welke invloed heeft religie op liefdadigheid?’, ‘hoe interpreteren religieuze mensen een bepaalde tekst?’ en meer van dit soort kwesties. De antwoorden daarop zijn natuurlijk afhankelijk van allerlei factoren, waaronder de wetenschappelijke methode die men hanteert. Religiewetenschappers maken dan ook gebruik van de inzichten uit tal van vakgebieden, zoals de antropologie, de filologie en de sociologie. Wat zij echter gemeen hebben is dat zij primair niet zozeer geïnteresseerd zijn in wanneer je als jood nu precies varkensvlees mag eten – om het eerder genoemde voorbeeld nogmaals te gebruiken – maar bijvoorbeeld wel willen weten hoe joden door de geschiedenis heen met dit probleem zijn omgegaan.

[11]

Deze verschillende benaderingen binnen de religiewetenschappen hebben – in al hun diversiteit – ook met elkaar gemeen dat ze uitstekend laten zien hoe relevant religie is. Dit blijkt op verschillende manieren. Uit onderzoek is bijvoorbeeld naar voren gekomen dat niet alleen de overgrote meerderheid van de wereldbevolking religieus is, maar ook dat een grote minderheid van Nederlandse jongeren – nou niet direct een groep waaraan je meteen denkt bij het horen van het woord ‘religie’ – zichzelf ziet als lid van een religieuze denominatie. Religie is dus alleen al relevant omdat veel mensen zich als aanhangers ervan beschouwen.

Een andere vorm van de relevantie van religie zien we in de mate waarin culturen – waaronder de onze – er mee doortrokken zijn, soms zelfs op manieren die we zelf niet eens doorhebben. In de Nederlandse literatuur vinden we bijvoorbeeld talloze voorbeelden van verhalen die niet los te zien zijn van een religieuze achtergrond; in de schilderkunst vinden we vele verwijzingen naar religie of zelfs afbeeldingen van hele Bijbelse tafereelen; ons taalgebruik ontleent tientallen spreekwoorden en gezegden aan het heilige boek van joden en christenen; ons straatbeeld wordt mede bepaald door kerken en moskeeën; en zelfs de nationale vlaggen van diverse landen om ons heen tonen een kruis, wat ook ontleend is aan het christendom. Religie is dus ook relevant omdat het overal aanwezig is, waaronder in de Nederlandse samenleving.

Ten slotte blijkt de relevantie van religie nog op minstens één andere manier, die sterk samenhangt met en eigenlijk logischerwijs voortvloeit uit de vorige twee en ons weer terug brengt bij de religiewetenschappen: kennis. Als zoveel mensen religieus zijn en religie zo alomtegenwoordig is in samenlevingen over de hele wereld, dan moet het ook wel een factor zijn in hoe mensen leven, denken en werken. Hoe groot die factor precies is, wat voor invloed hij (niet) heeft en waar hij (niet) op van toepassing is, vereist kennis van religie. Om de invloed van religie te kunnen duiden is het bovendien van belang dat die kennis vergaard wordt op een manier die ontdaan is van polemieken en vooringenomenheid en dat is precies waar religiewetenschap naar streeft.

[12] Dit alles wil niet zeggen dat de bestudering van religie alles kan verklaren. Sterker nog, soms is intensieve bestudering van religie nodig om de doorwrochte en gezaghebbende conclusie te kunnen trekken dat een bepaald maatschappelijk fenomeen juist helemaal niet zoveel met religie te maken heeft. Dat neemt niet weg dat religie een factor van belang is in onze wereld en in ons land en dat kennis hierover niet alleen belangrijk maar zelfs onontbeerlijk is om de weging van deze factor te kunnen duiden. De religiewetenschappers die een bijdrage hebben geleverd aan deze bundel hebben, elk op hun eigen manier, de kennis in huis om deze duiding te maken en laten concreet zien op hoeveel manieren kennis over religie belangrijk is.

Overzicht

Het eerste thema waar deze bundel op in gaat is 'Spreken over religie'. Ondanks dat veel mensen in Nederland niet (meer) weten wat het is om religieus te zijn – laat staan om bij een kerkgenootschap aangesloten te zijn – en ook inhoudelijk vaak weinig kennis hebben van de diverse religies, wordt er wel veel over gesproken. Dit leidt regelmatig tot situaties waarin mensen praten over zaken waar ze eigenlijk weinig kaas van hebben gegeten, zoals Wagemakers laat zien in zijn bijdrage over vroomheid, of dat doen met woorden die nogal problematisch zijn, wat Van Es, Ter Laan en Meinema bespreken in hun hoofdstuk over de termen 'gematigd' en 'radicaal'. De erfenis van religie kan echter ook tot

gesprekken leiden over wat voor inhoud een geloof nog heeft voor scholen. Zoals Bakker laat zien in zijn bijdrage, is dit voor medewerkers op scholen soms nog knap lastig.

Dat religie niet vereenzelvigd kan worden met het bezoeken van een godshuis of het lezen van een heilig boek blijkt onder meer uit het tweede thema: 'Geleefde religie'. Dit onderwerp laat als geen ander zien dat religie leeft onder mensen en op manieren die je misschien helemaal niet zou verwachten. Korte toont bijvoorbeeld dat wonderverhalen – al dan niet expliciet religieus geduid – sterk leven onder allerlei mensen en ook Spaans laat met haar bijdrage zien dat de populaire serie *Game of Thrones* eigenlijk barst van de religieuze symboliek. Terwijl deze zaken vaak los staan van geïnstitutionaliseerde religie, ligt dit anders bij de hindoeïstische optochten waarover Bakker schrijft, die nauw verbonden zijn aan tempelactiviteiten maar evenzeer een teken zijn van geleefde religie. Dat dit ook politieke en door de overheid gestuurde vormen aan kan nemen laat Sajid zien in zijn bijdrage over de rol van het soefisme in de Marokkaanse islam.

[13]

Religies in het Westen, maar ook elders, hebben vaak te maken met grotendeels seculiere samenlevingen, het derde thema. Baumgartner gaat in op wat een seculiere staat nu eigenlijk is en wat voor implicaties dat heeft. Westendorp kijkt daarbij specifiek naar de rol die de stad kan spelen in de ontwikkeling van religies, terwijl de andere drie bijdragen ieder op hun eigen manier iets laten zien van seculiere samenlevingen die religie enerzijds verlaten hebben, maar toch niet los kunnen en/of willen laten: Meyer kijkt naar hoe christelijk religieus erfgoed hergebruikt wordt door artiesten; Van Liere laat zien hoe in Frankrijk – een land dat een strikt seculiere staat heeft – een vermoorde priester tot een soort martelaar verheven wordt; en Van den Brandt zoomt in op het werk van schrijfster Franka Treur om te laten zien hoe zij het verlaten van orthodox protestantisme beschrijft.

Eén van de controversieelste zaken aan religie is waarschijnlijk de relatie met geweld. Dit komt aan bod in het vierde thema: 'Religie, geweld en verzoening'. Hierin gaat Van Liere in op de lastige vraag wat nu eigenlijk de relatie is tussen religie enerzijds en geweld anderzijds. Ra-

kow diept dit verder uit in haar bijdrage over geweld in het boeddhisme, een godsdienst die vaak juist met vreedzaamheid wordt geassocieerd. Dat religie niet automatisch met geweld verbonden kan worden wordt onderstreept in de bijdragen van Smit, die wijst op de rol van kerken in de naoorlogse verzoening tussen landen, en Van den Berg, die de religieuze wortels van Europese samenwerking in dezelfde periode analyseert.

[14] 'Religie en populaire cultuur', het vijfde thema, borduurt voort op diverse eerdere thema's – zoals 'Geleefde religie' en 'Religie in een seculiere samenleving' – door hedendaagse verschijningsvormen van religie in muziek, levensstijl en politiek onder de loep te nemen. Van den Berg en Meinema kijken beiden naar muziek, waarbij eerstgenoemde de religieuze betekenis van Eurovisie Songfestivaldeelnemer Conchita Wurst bestudeert en laatstgenoemde kijkt naar de rol van religie in Keniaanse hiphop. Grossi analyseert in zijn hoofdstuk de rol van media en technologie in Vodu-praktijken in een steeds nauwer verbonden wereld, terwijl Westendorp in haar bijdragen schrijft over de religieuze elementen in veganisme en de politieke protesten in Hong Kong.

Ondanks de enorme diversiteit aan verschijningsvormen van religie, associëren veel mensen dit concept toch altijd nog met teksten. Hierover gaat het zesde thema: 'Religie en tekst'. Ahlili gaat in haar hoofdstuk in op de vraag hoe veel teksten tot stand kwamen door de islamitische discussie over de drukpers te bespreken, terwijl Lange in zijn bijdrage juist behandelt hoe eeuwenoude juridische teksten uit de islam via moderne digitale technologie bestudeerd kunnen worden als nooit tevoren. Ottenheim duikt in zijn hoofdstuk in de oude, wijze wereld van joodse parabels, terwijl Oegema dit verder uitdiept in haar hoofdstuk, waarin zij één rabbijnse vertelling over voeding selecteert en laat zien dat de zorg om gezond eten van alle tijden is.

Een vraag die bij het lezen van deze bundel wellicht rijst is: 'Wanneer kun je nu eigenlijk nog spreken van religie?' Hierover gaat het zevende thema: 'De grenzen van religie'. Rakow stelt deze vraag met betrekking tot het boeddhisme en vraagt zich af of het hier niet eigenlijk een filosofie betreft, terwijl Tamimi Arab zich afvraagt wanneer iets is-

lamitisch is, wat minder evident is dan het wellicht lijkt. Ziche verkent de grenzen van religie verder door in te gaan op wetenschappers die van religie af wilden maar er toch niet los van konden komen met hun 'wetenschapsreligie'. Goud gaat in op de gecompliceerde relatie tussen religie, literatuur en kunst, terwijl Bursi laat zien dat zelfs iets alleszins menselijks als ontlasting en stoelgang religieuze relevantie heeft.

Het achtste en laatste thema in deze bundel is 'Controversiële religie'. Binnen dit kader wordt ingegaan op diverse spanningsvelden rond religie. Landman behandelt het Turkse Ministerie van Religieuze Zaken, dat ook ver buiten het eigen land invloed geniet (waaronder in Nederland). Een andere transnationale groep betreft de heterodoxe sjiieten, het onderwerp van Hanssens bijdrage, die door velen niet eens als islamitisch worden (h)erkend. Eveneens transnationaal is de Moslim Broederschap, een organisatie die nogal eens beticht wordt van snode samenzweringen, zoals Wagemakers laat zien. Religieuze discussies binnen religies komen tenslotte aan bod in de bijdragen van Van Lit en Schrijvers, die respectievelijk ingaan op de correcte lezing van een zeer controversiële tekst en de combinatie van een religieuze levensstijl met homoseksualiteit.

[15]

Samen geven deze bijdragen een overzicht over diverse religies in diverse regio's en in diverse verschijningsvormen. Desondanks hebben ze gemeen dat ze allemaal iets laten zien van het belang van religie in allerlei zaken, variërend van het banale tot het sacrale en van het individuele tot het collectieve en waarom kennis van religie nodig is om dit te kunnen zien, te kunnen beoordelen en op waarde te kunnen schatten. Het is niet de bedoeling van deze bundel om – in navolging van het spreekwoord 'onbekend maakt onbemind' – lezers juist van kennis te voorzien zodat ze religie gaan beminnen. Veeleer is het onze bedoeling kennis over religie te verschaffen om te informeren en vooral ook te nuanceren om zo onwetendheid en vooroordelen over en misschien zelfs angst voor religie weg te halen. Hopelijk kan men na het lezen van deze bundel dan ook oprecht zeggen: 'Wie is er bang voor religie? Ik niet!'